

Afscheid van een vertrouwde vijand De opheffing van het Warschaupact in 1991

Op 1 juli is het dertig jaar geleden dat het Warschaupact werd ontbonden. Het was een van die memorabele momenten van de onverwachte, snelle en vreedzame afwikkeling van de Koude Oorlog. Voor de jongere lezer is dit uitsluitend geschiedenis, voor de oudere een herinnering aan een volstrekt andere wereldorde. Gedurende ruim vijfendertig jaar bepaalden de plannen en het handelen van het Warschaupact de koers van zijn westerse tegenhanger, de NAVO, en daarmee van de Nederlandse krijgsmacht. Na de opheffing van het Warschaupact in 1991 en het uiteenvallen van de Sovjet-Unie in hetzelfde jaar raakte de NAVO gedesorïenteerd, want zij had geen directe vijand meer. Haar initiële reden van bestaan was haar ontnomen. Ook Nederland en zijn krijgsmacht zochten naar een nieuw houvast.

Deze bijdrage begint met een impressie van de rol en betekenis van het Warschaupact. Vervolgens wordt ingegaan op het einde van de Koude Oorlog. Tot slot wordt kort gezien hoe de NAVO en Nederland omgingen met het wegvallen van een overzichtelijk veiligheidsbeeld en hoe de Nederlandse krijgsmacht en met name de Koninklijke Marine zich aanpasten aan het wegvallen van hun vaste tegenstander.

Het pact dat meteen weer moest worden opgeheven

Opmerkelijk is dat het Warschaupact op 14 mei 1955 werd opgericht in een periode van internationale ontspanning na het overlijden van dictator Josef Stalin twee jaar eerder. De nieuwe leider van de Sovjet-Unie, Nikita Chroesjtsjov, streefde naar een vreedzame co-existentie tussen Oost en West. Erop vertrouwend dat de krachts-

en machtsverhoudingen in de wereld ten gunste van de Sovjet-Unie en het communisme aan het verschuiven waren, zocht hij in 1955 met verschillende initiatieven toenaadering. Het meest in het oog springende resultaat was de ondertekening van het Oostenrijkse Staatsverdrag op 15 mei, volgens welke de vier bezettende machten (Sovjet-Unie, Verenigde Staten, Groot-Brittannië en Frankrijk) hun troepen uit Oostenrijk terugtrokken en de soevereiniteit van het land, als neutrale staat, werd hersteld.

Chroesjtsjov deed in die jaren verschillende pogingen de Koude Oorlog te demilitariseren. De oprichting van het Warschaupact was er een van. Dat zat als volgt. Een van de grootste angsten aan de oostkant van het IJzeren Gordijn was een herbewapening van een met het Westen gelieerd West-Duitsland. Deze vrees leek te worden bewaarheid met de toetreding van de (in 1949 geformeerde) Bondsrepubliek Duitsland tot de NAVO op 10 mei 1955. Desondanks

had Chroesjtsjov nog de optimistische verwachting het tij te kunnen keren. Hij kwam met een al iets ouder plan tot oprichting van een communistische alliantie als tegenwicht tegen de NAVO, maar met de nadrukkelijke bedoeling beide organisaties zo snel mogelijk weer te ontbinden en te vervangen door een Europees veiligheidssysteem. Het was niet zozeer de dreiging van naar verwachting twaalf nieuwe West-Duitse divisies voor de NAVO-strijdkrachten die de Sovjetleider aanzette tot de oprichting van het Warschaupact, maar veeleer zijn vertrouwen dat hij de verhoudingen in Europa meer naar zijn hand kon zetten.²

Het nieuwe pact ontwikkelde zich evenwel in een onvoorziene en door Chroesjtsjov ongewenste richting. Om te beginnen gingen de NAVO-lidstaten niet akkoord met zijn voorstellen. De Verenigde Staten en Canada zouden worden buitengesloten – waarmee het fundament onder het veiligheidsregime in West-Europa vandaan zou worden gehaald – en de Sovjet-Unie zou als enige grootmacht in Europa overblijven. Het Warschaupact werd een blijvertje. Te meer daar de kleinere lidstaten het positief waardeerden. De Duitse Democratische Republiek (DDR) deed dat bijvoorbeeld, omdat het Warschaupact de eerste internationale organisatie was die de nieuwe, in 1949 gestichte staat erkende. Ook de communistische leiders van Albanië, Bulgarije, Tsjecho-Slowakije, Hongarije, Polen en Roemenië beschouwden de ondertekening van het Verdrag van Vriendschap, Samenwerking en Wederzijdse Bijstand, zoals het pact officieel heette, als een versteviging van hun positie.³ Hiermee werd immers de soevereiniteit van hun landen richting de Sovjet-Unie nog eens impliciet erkend. Het pact verschafte hun daarnaast de ruimte hun stem te laten horen en hun eigen belangen te behartigen op een multilateraal podium, wat tot dan toe niet kon.⁴

Aanvankelijk stelde het Warschaupact niet veel voor en was het Politiek Consultatief Comité – te vergelijken met de NAVO-raad –⁵ weinig meer dan een stempelmachine

voor besluiten van het Kremlin. Chroesjtsjov vond de in 1949 in Moskou opgerichte Raad voor wederzijdse economische bijstand van vooral Oost-Europese landen (Comecon) belangrijker als instrument van alliantievorming. Vanaf 1960 veranderde dit. De westerse standvastigheid tijdens de crisis rond het tussen Oost en West gedeelde Berlijn deed de Sovjetleider beseffen dat hij de politiek-militaire verhoudingen in Europa niet verder naar zijn hand kon zetten en dat de conflicten met de Verenigde Staten en de Europese landen ten westen van het IJzeren Gordijn een permanent karakter hadden. Bovendien had de Sovjet-Unie er in het zuidoosten nog een front bijgekregen met de communistische Volksrepubliek China. Dat land had weinig op met de 'gematigde' koers van het Kremlin na de dood van Stalin in 1953. Om deze redenen vervuilde de Sovjetleiding haar strategie van verleiding en onderhandeling definitief voor een van assertieve politieke en militaire confrontatie.

'Vanaf 1960 vervuilde de Sovjetleiding haar strategie van verleiding en onderhandeling voor een assertieve politieke en militaire confrontatie'

Hier kwam, vijf jaar na zijn oprichting, het Warschaupact weer in beeld. Het verschafte de Sovjet-Unie namelijk de basis voor het opzetten van een gezamen-

lijke defensie. Zo kwam er nu in overeenstemming met artikel 5 een Verenigd Commando in vredetijd en gingen de ministers van Defensie en de commandanten van de nationale strijdkrachten vaker met elkaar in overleg. Het Warschaupact evolueerde tot een forum waarin veiligheidspolitieke kwesties gezamenlijk werden besproken. Hoewel de Sovjet-Unie de leiding had, kon zij omwille van het bewaren van de eenheid zeker niet altijd unilateraal haar opvatting doordrukken. De lidstaten namen verschillende standpunten in over onder meer Joegoslavië en de Volksrepubliek China en het beleid tegenover het Westen. Deze ervaring versterkte binnen het Kremlin de zorgen over de mate van betrouwbaarheid van de lidstaten. Het was de belangrijkste reden waarom de Sovjetleiding zuiver militaire aangelegenheden altijd geheel in eigen hand heeft willen houden. Het defensiebeleid van het Warschaupact werd uitsluitend in Moskou bepaald.

Sovjetleider Nikita Chroestjov
(Bundesarchiv/H. Junge)

Embleem Warschau Pact na de
uittreding van Albanië

De militaire opstelling van het Warschaupact vanaf 1960 werd in het Westen moeilijk en vaak helemaal niet begrepen. Steunend op grote aantallen raket-, artillerie- en tankeenheden maakten de Sovjetcommandanten aanvalsplannen over brede fronten richting de Noordzee, de Atlantische Oceaan en de Middellandse Zee. De plannen vormden de kern van jaarlijkse, grootschalige troepen- en stafoefeningen – met de aantekening dat zelfs de hoogste commandanten uit de kleinere lidstaten nooit volledig op de hoogte werden gebracht van de operatieplannen voor het geval van een daadwerkelijke oorlog. Dat het Warschaupact zich voorbereidde op een grootschalig offensief betekende echter niet dat het zelf offensieve intenties had. Daarvoor hadden de Sovjetleiders genoeg aan de interne spanningen binnen hun imperium en het minstens zo brandbare conflict met de Volksrepubliek China. Daarvoor ook schatten zij de militaire capaciteiten van de NAVO te hoog in. Bovendien onderkenden zij het enorme risico dat een oorlog in Europa kon escaleren in een wereldoorlog die ook de Sovjet-Unie in de nucleaire as zou leggen. Nee, de Sovjetleiders redeneerden dat de aanval de beste verdediging was. Als een oorlog onvermijdelijk zou zijn of zou zijn uitgebroken, dan moest het Warschaupact onmiddellijk de aanval inzetten. Het oogmerk was hierbij de strijd zo veel mogelijk buiten het eigen grondgebied te kunnen voeren, de belangrijkste vijandelijke nucleaire installaties en commandocentra zo snel mogelijk te vernietigen en de NAVO niet de kans te geven versterkingen van overzee aan te voeren.⁶

De militarisering van het Warschaupact kreeg, naast gezamenlijke operatieplannen en oefeningen, onder meer vorm door de stationering – in het diepste geheim – van nucleaire wapensystemen in Tsjechoslowakije, Hongarije, Polen en Oost-Duitsland. Die was in veel opzichten de tegenhanger van de nucleaire en conventionele voor-

waartse defensieopbouw aan NAVO-zijde, waarin het 1^e Legerkorps van de Koninklijke Landmacht en vliegende en geleidewapens-quadrons van de Koninklijke Luchtmacht een prominente taak vervulden. De Koninklijke Marine zou waarschijnlijk alleen op de Noordzee en in de Kanaalzone met in Warschaupactverband optredende zee- en luchtstrijdkrachten zijn geconfronteerd. Haar voornaamste operatiegebied was evenwel het oostelijke en later ook het meer noordelijke deel van de Atlantische Oceaan, waar zij onder, op en boven water vrijwel uitsluitend Sovjetonderzeeboten moest bestrijden die buiten het verband van het Warschaupact opereerden. De oceaan overigens, die ‘nearly became the spark for hot war on several alarming occasions’.⁷

'De Sovjetleiders redeneerden dat de aanval de beste verdediging was'

Toen eind jaren zestig de transformatie naar een militaire organisatie was afgerond, steeg het politieke belang van het pact als gevolg van de intredende internationale ontspanning, de detente. Het Warschaupact en de NAVO werden gelijkwaardige gesprekspartners tijdens dit proces, dat vooral via de Conferentie voor Veiligheid en Samenwerking in Europa (CVSE) van groot belang was voor de landen in Oost-Europa. Dit ‘Helsinki-proces’, waarin zeer tegen de zin van de Sovjet-Unie ook mensenrechten een prominente plaats kregen, bleek achteraf beschouwd een goede voorbereiding en leerschool voor de nationalistische emancipatiebewegingen in de kleinere pactlanden eind jaren tachtig van de vorige eeuw.

Geruisloze opheffing

De Koude Oorlog kwam onverwacht, snel en vreedzaam ten einde. De snelheid waarmee de ontwikkelingen in de jaren 1989-1991 elkaar opvolgden was adembenemend. In de tweede helft van 1989 droegen in vijf Oost-Europese landen communistische regimes de macht over aan niet-communistische regeringen. Op 9 november van dat jaar ‘viel’ de Berlijnse Muur. Nog geen jaar later, op 3 oktober 1990, was de Duitse hereniging een feit, met instemming van de buurlanden en de twee supermogendheden. Op 19 november ondertekenden 22 landen het *Treaty on Conventional Armed Forces in Europe* (CFE). Twee dagen later werd op de CVSE-topontmoeting in Parijs de Koude Oorlog zelfs officieel ten einde verklaard. Op 1 juli 1991 werd het Warschaupact ontbonden. Aan het einde van die maand tekenden de Verenigde Staten en de Sovjet-Unie het *Strategic Arms Reduction Treaty* (START 1). Op 17 september werden de drie onafhankelijk geworden Baltische staten toegelaten tot de Verenigde Naties. Op eerste kerstdag van dat jaar hield de Sovjet-Unie op te bestaan en werd ze vervangen door de Gemeenbest van Onafhankelijke voormalige Sovjet Staten.

De opheffing van het Warschaupact was slechts één schakel in de keten van ontbinding van het Sovjetimperium. Het is onmo-

De laatste bijeenkomst van de bevelhebbers van het Warschaupact in Hongarije, voorjaar 1991 (TASS)

gelijk de afloop van de Koude Oorlog en de neergang van de Sovjet-Unie te koppelen aan één oorzaak. Ook is het goed te beseffen dat dit proces nog op verschillende momenten een andere wending had kunnen nemen. Toch kunnen enkele factoren worden aangewezen die de gebeurtenissen in gang hebben gezet en versneld.⁸ De Sovjet-Unie kreeg in de loop van de jaren 1980 met steeds grotere problemen te kampen. Haar troepen zaten vast in het wespennest Afghanistan, dat haar ook internationaal veel schade berokkende. Haar uiterst moeizame verhouding tot China, dat zich onder Deng Xiaoping economisch voor de wereld openstelde en daarmee in Sovjetogen in feite een bondgenoot van de Verenigde Staten werd, verslechterde verder. Fundamenteeler was dat de star georganiseerde, zwaar op de defensie-industrie leunende Sovjet-economie steeds verder achterliep op die van het Westen en nauwelijks of niet in staat was mee te gaan met de innovaties op het gebied van de wapen- en informatietechnologieën. 'Wij zijn omsingeld, niet door onoverwinnelijke legers maar door superieure economieën', omschreef Sovjetleider Michail Gorbatsjov de situatie.⁹ Dit in combinatie met de meer voorwaartse Amerikaanse en NAVO-strategieën te land (FOFA, *follow-on forces attack*) en ter zee (de *Maritime Strategy* van 1986), de plaatsing van Pershing II-raketten en Tomahawk-kruisvluchtwapens in Europa en de agressieve anticommunistische retoriek van de Amerikaanse president Ronald Reagan, leidde tot grote onrust in de politieke en militaire Sovjettop. En tot grote onenigheid over de te volgen koers: voortgaan op de oude weg of nieuwe wegen inslaan?

De benoeming van Gorbatsjov tot secretaris-generaal van de communistische partij van de Sovjet-Unie aanvang 1985 was het begin van een ongekend, niet meer te stoppen veranderingsproces – met ongewenste gevolgen, zoals spoedig bleek. De nieuwe leider wilde het vertrouwen van het Westen winnen door daar de politici en de bevolking ervan te overtuigen dat de Sovjet-Unie hen niet zou aanvallen, om vervolgens de defensie-uitgaven drastisch te kunnen verminderen en zo meer middelen vrij te maken om het consumptieniveau van de Sovjetburgers te verhogen. Hij had een gemeenschappelijk 'Europees Huis' voor ogen waarin alle landen op het Euraziatische continent op vele gebieden zouden samenwerken. Hiermee ging hij voort met het 'Helsinki-proces', dat sinds de Sovjetinval in 1979 in Afghanistan had stilgelegen. Gorbatsjov slaagde er in het vertrouwen van de westerse politieke leiders te winnen, in militaire kringen bestond meer scepsis. Cruciaal was dat VS-president Reagan overtuigd raakte van de oprechtheid van Gorbatsjovs intenties. Beiden hadden ook een kernwapenvrije wereld als gemeenschappelijk ideaal. Hun toenadering leidde tot het ondertekenen op 7 december 1987 van het *Intermediate-Range Nuclear Forces* (INF)-verdrag, waarmee in één klap alle vanaf land te lanceren middellangeafstandwapens – waaronder de 'kruisraketten' en de SS-20 Sovjetraketten – werden verboden.

'De Koninklijke Marine propageerde aanvankelijk met succes dat er voor haar niet veel was veranderd'

Gorbatsjov had evenwel meer succes in het Westen dan in eigen huis.¹⁰ Hij onderschatte de aantrekkingskracht van de westerse consumptiemaatschappij op de bevolking in Oost-Europa en de kracht van het nationalisme binnen de Sovjet-Unie. Nadat hij had verklaard dat zijn land niet het morele en politieke recht had in Oost-Europa in te grijpen – en aldus de 'Brezjnev-doctrine', volgens welke dat juist wel was toegestaan als een land naar het oordeel van de Sovjet-Unie het socialistische (communistische) pad dreigde te verlaten, ten grave had gedragen – nam de bevolking daar meteen afscheid van het communisme. Daarmee had Gorbatsjov nog wel rekening gehouden – hij dacht dat een 'bevrijd' Oost-Europa binnen het 'Europese Huis' in het voordeel van de Sovjet-Unie zou zijn – maar hij had niet zien aankomen dat deze landen direct zouden overlopen naar het Westen en de Sovjet-Unie de rug zouden toekeren. Ook had hij een uitzondering willen maken voor de DDR, die hij niet met de Bondsrepubliek verenigd wilde zien, daarbij geheel voorbijgaand aan de verlangens van de Oost-Duitse bevolking. Daarnaast had hij niet voorzien dat deze gang van zaken, waarbij de bevolking het lot in eigen hand nam, eveneens zijn weerslag zou hebben in de republieken *binnen* de Sovjet-Unie.

Het destijds door de Sovjet-Unie zelf in gang gezette 'Helsinki-proces', met nadruk op mensenrechten en zelfbeschikking, en het eveneens door haar naar voren gebrachte concept van het 'Europese Huis' gingen zich nu tegen haar keren. Gorbatsjov had het uiteenvallen van de Sovjet-Unie nooit gewild, maar kon het niet verhinderen – ook niet met militaire middelen.¹¹ Ten slotte verloor hij ook zijn greep op de binnenlandse politieke en economische hervormingen, die aanvankelijk nog door de communistische partij, het leger, de machtige geheime dienst KGB en het militair-industriële complex waren getolereerd, maar die met Boris Jeltsin een in hun ogen veel te kapitalistische en liberale kant op gingen – en zo de kiem legden voor een nieuw autoritair systeem in de eenentwintigste eeuw onder leiding van Vladimir Poetin.

En vervolgens ... in Nederland ...

Door de opheffing van het Warschaupact en vooral het uiteenvallen van de Sovjet-Unie had de NAVO plotseling geen vijand meer en ontstond er een nieuw Europa zonder een eigen veiligheidsarchitectuur. De Oost-Europese en enkele voormalige Sovjetstaten zochten hun toevlucht bij het Atlantische bondgenootschap vanwege de geboden veiligheidsgarantie tegen een mogelijk revanchistische Russische Federatie. Tevens fungeerde de NAVO als een soort voorportaal van de Europese Unie. Binnen de 'oude' NAVO-lidstaten ontstond een weinig gecoördineerde discussie over de toekomst van de alliantie, door de Amerikaanse senator Richard Lugar met het oog op een eventuele rol van het bondgenootschap in de oorlog in voormalig Joegoslavië geformuleerd als het dilemma: 'NATO: Out of Area or Out of Business'.¹² Tegelijkertijd begonnen zij vrijwel onmiddellijk drastisch op hun

S-fregat Hr.Ms. Kortenaer in het Poolse Gdynia, juni 1994 (NIMH)

defensie te bezuinigen, het ‘vredesdividend’ te innen. Dat deed ieder voor zich, omdat enige sturing vanuit de NAVO aanvankelijk ontbrak.

In Nederland nam minister van Defensie Relus ter Beek voortvarend het heft in eigen handen met de publicatie van de *Defensienota 1991* en de *Prioriteitennota 1993*.¹³ De Koninklijke Marine viel in deze periode terug op een oude reflex en propageerde aanvankelijk met succes dat er voor haar in wezen niet veel was veranderd, omdat zij nog steeds werd geacht wereldwijd de Nederlandse belangen te verdedigen. Daarom kon zij vasthouden aan het concept van bestaande taakgroepen. De KM mikte in die jaren – uitgaande van haar beschikbare capaciteiten – op een divers takenpakket. Zo werden vanaf januari 1993 één en spoedig twee Orion patrouille-vliegtuigen op Curaçao gestationeerd om vooral counterdrugoperaties en SAR-vluchten uit te voeren.¹⁴ Verder participeerde zij bijvoorbeeld grootscheeps in de handhaving en afdwinging van het VN-handelsembargo tegen Klein Joegoslavië (Servië en Montenegro) in de Adriatische Zee en stuurde zij zelfs onderzeeboten voor hieraan gerelateerde *intelligence surveillance* naar dezelfde wateren.¹⁵

Dat er een nieuwe tijd was aangebroken, bleek echter vooral uit *naval presence and diplomacy* in Oost-Europese wateren. Vanaf 1994 gebeurde dat veelal in het kader van het door de NAVO geïnitieerde *Partnership for Peace* (PfP), dat de banden tussen de alliantie en de Midden- en Oost-Europese landen moest versterken. KM-schepen brachten bezoeken aan havens aan de Zwarte Zee en de Oostzee en namen deel aan gezamenlijke oefeningen. Zo oefende het Nederlandse Fregattensquadron in juni 1994 tijdens de eerste week van de NAVO-oefening BALTOPS '94 in PfP-kader met marines van diverse voormalige Warschaupactlanden, waaronder die van de Russische Federatie! En mijnenbestrijdingseenheden maakten, beginnend in dat jaar, vele honderden zeemijnen in de voormalige Warschaupactwateren onschadelijk.¹⁶ Naarmate de krijgsmacht evenwel steeds meer vrijwel

uitsluitend voor vredesoperaties werd ingezet, de algemene verdedigingstaak verder achter de horizon verdween, terrorismebestrijding na 9/11 met stip steeg op de prioriteitenlijst en tegelijkertijd de bezuinigingen op defensie voortgingen, kwam ook de marine steeds meer in het vizier voor fundamentele ingrepen. Behalve op veiligheid op zee, moest zij zich meer gaan richten op veiligheid vanuit zee, ter ondersteuning van operaties te land, waarvoor zij ook de middelen kreeg.

Het kan echter verkeren. De recente maritieme geldingsdrang van Rusland en vooral van China doen wereldwijd weer de behoefte toenemen aan grotere schepen voor *sea control*-operaties. Een economisch welvarend handelsland als Nederland is het aan zijn stand verplicht hier een substantiële bijdrage aan te leveren. Zo lang het echter niet eens in staat is de huidige bescheiden vloot geheel in de vaart te houden, is er nog veel werk aan de winkel en moet de defensiebegroting flink omhoog.

prof. dr. J. (Jan) Hoffenaar is hoofd van de afdeling Wetenschappelijk Onderzoek van het NIMH in Den Haag.

Noten

- 1 Met dank aan Anselm van der Peet voor het kritisch meelesen van dit artikel en zijn waardevolle suggesties.
- 2 Vojtech Mastny, 'The Warsaw Pact. An Alliance in Search of a Purpose', in: M. A. Heiss en S.V. Papacosma, eds., *NATO and the Warsaw Pact: Intra-bloc Conflicts* (Ohio, 2008) 143.
- 3 Vanaf 1961 keerde Albanië zich tegen de Sovjet-Unie en ging een pro-Chinese koers varen. Tot 1968 bleef het land nog wel een niet-actief lid van het Warschaupact.
- 4 Voor een overtuigende analyse dat het Warschaupact niet slechts een instrument in handen van de Sovjet-Unie was, zie: Laurien Crump, *The Warsaw Pact Reconsidered. International relations in Eastern Europe, 1955-69* (Londen/New York, 2015).
- 5 De NAVO stond – aanvankelijk vooral op papier – model voor het Warschaupact. Vojtech Mastny, 'Learning from the Enemy. NATO as a Model of the Warsaw Pact', *Zürcher Beiträge zur Sicherheitspolitik und Konfliktforschung*, 58 (Zürich, 2001).
- 6 Zie o.a. Vojtech Mastny en Malcolm Byrne, red., *A Cardboard Castle? An Inside History of the Warsaw Pact, 1955-1991* (Boedapest, 2005).
- 7 Lyle J. Goldstein, John B. Hattendorf en Yuri M. Zhukov, 'The Cold War at Sea: An International Appraisal Introduction', in: *Journal of Strategic Studies*, Vol 28, Issue 2 (April 2005), 151-156, aldaar 151.
- 8 Zie o.a. Adam Roberts, 'An "incredibly swift transition": reflections on the end of the Cold War' in: Melvyn P. Leffler en Odd Arne Westad, eds., in: *The Cambridge History of the Cold War*, Vol. III: *Endings*, 513-534.
- 9 Geciteerd in: Melvyn P. Leffler, *For the Soul of Mankind. The United States, the Soviet Union, and the Cold War* (New York, 2007) 461.
- 10 Zie o.a.: Jeremi Suri, 'Explaining the End of the Cold War: A New Historical Consensus?', in: *Journal of Cold War Studies*, 4.4 (2002) 60-92.
- 11 Gorbatsjov steunde waarschijnlijk de inzet van militairen in de Baltische staten, Georgië en Azerbeidzjan.
- 12 Richard Lugar, 'NATO: Out of Area or Out of Business. A Call for U.S. Leadership to Revive and Redefine the Alliance', 2 augustus 1993. Zie: <https://collections.libraries.indiana.edu/lugar/items/show/342?c=0&m=0&s=0&cv=0&xywh=-2962%2C-375%2C10997%2C7495>.
- 13 Roy M. de Ruiter, 'Breuklijn 1989: Continuïteit en verandering in het Nederlandse defensiebeleid 1989-1993' (Amsterdam, UvA thesis, 2018).
- 14 M. van Alphen, W. Geneste en P. Staal, *'Terg mij niet'. De geschiedenis van marinevliegkamp Valkenburg* (Franeker, 2007) 84.
- 15 Anselm J. van der Peet, *Out-of-area. De Koninklijke Marine en multi-nationale vlootoperaties 1945-2001* (Franeker, 2016) 373-431.
- 16 *Jaarboek van de Koninklijke Marine 1994* ('s-Gravenhage, 1995) 160-161 en 217-218.